

نمایی از سرخس در دوره قاجار

سرخس که یکی از شهرها (یا شهرکهای) ناحیه مرکزی خراسان است روزگاری بس دراز دارد و کشمکشهای بسیاری بخود دیده است. در بیشتر کتابهای جغرافیا درباره شهر سرخس و ناحیه آن که امروز بخشی از آن در خاک کشور شوروی است، سخن رفته است. لسترنج مینویسد: «شهر سرخس در کنار کوتاه ترین راه طوس به مرو بزرگ در ساحل راست، یعنی ساحل خاوری رودخانه مشهد واقع است. این رودخانه را امروز تجدنگویند ظاهرأ جغرافیا نویسان قرون وسطی از این رودخانه اسم نبرده اند.»^۱

درفر هنگ جغرافیائی ایران درباره سرخس آمده که: «سرخس نام یکی از بخشهای شهرستان مشهد است که در خاور شهرستان و کنار مرز ایران و شوروی واقع و حدود آن بشرح زیر است. از طرف خاور به رودخانه هری رود که از شمال خاوری آس تپه تا پل خاتون که مرز ایران و شوروی است میباشد. از شمال به بخش کلات از شهرستان دره گز. از باختر به کوه آلا داغ و دهستان پائین ولایت از بخش فریمان. از طرف جنوب به بخش جنت آباد.»^۲

۱- جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی. تألیف لسترنج ترجمه عرفان ص ۴۲۱

۲- فرهنگ جغرافیائی ایران جلد ۹ - ص ۲۱۲

این پیداست که چون آدمی که هر روز زندگیش یکسان نیست و نمی‌تواند یکسان باشد، هر شهری هم با گذشت زمان در مسیر دگرگونی قرار می‌گیرد و پیش‌آمد تازه‌ای از گذرگاه آن می‌گذرد. گذشت زمان. تابش باد و آفتاب. ریزش برف و باران. زلزله‌های سنگین. پیش‌آمدهای سیاسی و اجتماعی. بی‌توجهی زمام‌داران وقت. دزدگی مردمان از شهر و دیار خود. همه و همه در سرنوشت تمام مظاهر یک کشور و یک شهر و یک دهات، در ادوار مختلف نقش مهمی از نظر دگرگونی بازی کرده و می‌کنند..

شهر سرخس نیز از این قاعده برکنار نبوده و نیست.

بانگاهی گذرا به آنچه جغرافیایانویسان در ادوار مختلف در باره سرخس و وضع آن نوشته‌اند مطلب بالابخوبی روشن و آشکار میشود. «بارتولد» که چند کتاب ارزشمند در باره جغرافیا دارد، در باره سرخس مینویسد: «در باره وسعت شهر سرخس پیش از اسلام اطلاعی در دست نیست. در نخستین قرنهای بعد از اسلام شهری تا حدی مهم بوده و فقط به وسعت نیمی از مرو بوده»^۳

همانطوریکه «بارتولد» مینویسد پیداست که در ازمنه قدیم یعنی در قرنهای اولیه رسوخ اسلام در ایران شهر سرخس آباد و به علت شاهراه بودن مورد توجه بسیار بوده است.

این نیز پیداست که سرخس در روزگار سلطان محمود و روزگار پسرش سلطان مسعود غزنوی روزگاری به سامان داشته است. وضع سرخس را در آن روزگار میتوان از لابلای اشاره‌های مورخ راست نویس خواجه ابوالفضل بیهقی دبیر بخوبی باز شناخت. زیرا بیهقی خود روزگاری در آن ناحیت آمد و رفت داشته و دریائی از حقیقت در تمام سطور نوشته‌اش موج میزند.

۳- «بارتولد» آبیاری در ترکستان. ترجمه کریم کشاورز چاپ اول آذرماه ۱۳۵۰ ص ۶۰

بیمهقی مینویسد: «چون از بغلان بنده برفت سوی بلخ نالان شد، ومدتی به بلخ بماند. چون به سرخس رسید سپاه سالار خراسان حاجب غازی آنجا بود و خیرآمد که سلطان محمود فرمان یافت^۴

و نیز همو در جای دیگر دربارهٔ به سلطنت رسیدن سلطان مسعود مینویسد: «و سلطان فرمود تا نامه‌ها نبشتند به هرات. و پوشنگک و طوس و سرخس و نسا و باورد و بادغیس و گنج روستا، به بشارت این حال که اورا تازه گشت از مجلس خلافت^۵

در اینجا از نوشتهٔ بیمهقی معلوم است که سرخس به روزگار سلطان مسعود در ردیف شهرهائی چون طوس و مرو، قرار داشته است و باز بیمهقی در جای دیگر دربارهٔ سرخس (از گفتگوئی که بین سلطان مسعود و یکی از دبیران دستگاه او گذشته) مینویسد: «و گفت که ما آنچه باید بفرمائیم. عبدالله چه شغل داشت؟ گفت صاحب بریدی سرخس. و دیگر روز چون امیر بار داد همگان ایستاده بودیم. امیر آواز داد. عبدالله از صف پیش آمد. امیر گفت بدیوان رسالت میباشی؟ گفت میباشم. گفت چه شغلی داشتی به روزگار پدرم؟ گفت صاحب بریدی سرخس. گفت همان شغل به تو ارزانی داشتیم. اما باید که بدیوان ننشینی که آنجا قوم انبوه است.»^۶

و نیز می نویسد: «و خواجه از آنجای سوی نیشابور کشیده و به مرو ورود و سرخس چهار غلام دیگر را بفروخت.»^۷

و نیز همو میاورد «و اسیر به هرات رسید روز پنجشنبه نیمه ذوالحجه، و روز چهارشنبه بیست و یکم این ماه از هرات برفت براه پوشنگک تا سوی سرخس رود»^۸

۴- تاریخ بیمهقی به اهتمام دکتر فیاض چاپ دانشگاه مشهد ۱۳۵۰ ص ۲۹

۵- همان کتاب ص ۵۳

۶- تاریخ بیمهقی به اهتمام دکتر فیاض چاپ دانشگاه مشهد ص ۱۷۷

۸- همان کتاب ص ۵۶۰

۷- همان کتاب ص ۲۵۴ - ۲۵۵

«امیر رضی‌اله عننه به سرخس آمد چهارم محرم، و بر کرانه جوی بزرگ سرای پرده و خیمه بزرگ زده بودند و سخت لشکر بود در لشکرگاه»^۹

«امیرگفت همچنین است، اکنون باری روزی چند به سرخس بباشیم تا نگرییم حالها چگونه گردد.»^{۱۰}

و نیز مینویسد: و طاهر را به هندوستان بردند و به قلعت گیری بازداشتند و دیگران را به شهر سرخس بردند و به زندان بازداشتند.»^{۱۱}
و بیمقی باز درباره وضع ترکمانان در آن زمان مینویسد که نظر ترکمانان این است که: «باید خواهی بزرگ به میان کار درآید، و در خواهد از خداوند سلطان، تا این «شهرکها» که به اطراف بیابان است، چون مرو، سرخس، و باورد، ماراداده آید»^{۱۲}

از چند نظر بیمقی در چند مورد که نامی از سرخس بمیان آورده معلوم است که شهر سرخس یا به نقل قول بیمقی از ترکمانان «شهرک» سرخس از تمام مزایای زمانی برخوردار بوده صاحب برید داشته. زندان داشته. گنجایش پذیرائی از سپاه و سرباز و لشکر بسیار داشته. و وضع آن طوری بوده که سلطان بتواند بر کرانه رود آن چند روزی به استراحت پردازد و اینها همه خود نشان دهنده اهمیت سرخس در آن روزگار است.

بمهر حال پس از بیمقی هم مورخانی که از آن ناحیه گذشته اند تا حدودی وضع زمانی سرخس را روشن کرده اند. لسترنج نظر برخی از جغرافیایان را درباره سرخس در کتاب خود آورده و نیز در کتابهای دیگری که پس از لسترنج درباره جغرافیای ایران تالیف

۹- تاریخ بیمقی به اهتمام دکتر فیاض چاپ دانشگاه مشهد ص ۵۶۲

۱۰- همان کتاب ص ۵۶۵

۱۱- همان کتاب ص ۵۷۰

۱۲- همان کتاب ص ۶۶۰

یافته در بیشتر آنها شرحی درباره سرخس آمده است و چون اخیراً تحقیق تقریباً کاملی درباره سرخس انتشار یافته ۱۲ پرداختن به وضع تطوری سرخس در این نوشته کاربری فائده‌ای است. بدنبال این مطلب به شرح کوتاهی درباره وضع سرخس در اواخر دوره قاجاریه میپردازیم و نوشته جامعی را که محمد حسین مهندس در باره وضع سرخس در سال ۱۳۱۱ هجری قمری در آخر سلطنت ناصرالدین شاه درباره سرخس تنظیم و ترسیم کرده در زیر میآوریم. میدانیم که وضع سرخس در دوره قاجاریه بیش از هر دوره دیگر تاریخ ایران دستخوش تزلزل و ناملايمات بوده و این تزلزل از اوایل جنگهای ایران و روس تا پایان یافتن قرار دادهای مرزی سیندو کشور وجود داشته است.

کتابخانه مدرسه شهیدان

در دوره قاجاریه مردم ناحیه مرزنشین ایران (بخصوص قسمت مرزی ایران و شوروی) کمتر روی آرامش دیده‌اند. گاهی از دست مرزداران روس به عذاب بوده و گاهی از دست حکام ایالتی ایران خانه بدوش. این وضع نه تنها در اهالی مرزنشین ایران جریان داشته، کسانی هم که در خط مرزی دولت روس زندگی میکردند روزگار آشفته‌ای داشته‌اند و از بیم جان به کشور ما پناه می‌آورده‌اند. در این زمینه اسناد و مدارک بسیار در دست است. برای نمونه دو قسمت از دو گزارش میرزا نصراله خان مشیرالدوله را بناصرالدین شاه که تأیید کننده مطلب بالا است در زیر میآوریم.

میرزا نصراله خان مشیرالدوله در ملاقاتی که در ماه جمادی الثانی ۱۳۰۰ هجری قمری با شارژ دافر دولت روسیه داشته است و از ملاقات خود بناصرالدین شاه گزارش داده مینویسد:

« لهذا اگر این اطراف داخل خاک روسیه بشود و در این جاشمهرهای

۱۲- دکتر عباس سعیدی استادیار جغرافیا. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد
سال ۸ ص ۷۱۰ به بعد

معتبر از قبیل عشق آباد بنا نمایند. اغلب اهالی آن محالات از سختی و تعدی که این اوقات از حکام در حق آنها وارد میآید به آن شهرها پناه خواهند برد و سال به سال که اهالی کمتر شوند تعدی حکام برای تحصیل مالیات و غیره زیادتر خواهد بود. به این وضع قوه هستی مملکت خراسان شمالی به زودی کاسته خواهد شد. از آنکه این فقره احتمال دارد، از این معلوم میشود که در پائیز گذشته چهل خانوار کرد از رادکان که در نواحی مشهد میباشد فراری شده و رفته‌اند به تجند، از جهت تعدیات فوق‌العاده‌ای که به اهالی آن قریه وارد آمده بود.

و همچنین در تابستان گذشته خبر به محمدآباد رسید که تنخواه زیادی از اهالی آنجا خواهند گرفت که بفرستند به مشهد. از این بابت چهارصد نفر از اهالی فراری شده و رفتند روبه عشق‌آباد به طوری که قشون عقب آنها فرستادند و آنها را مراجعت دادند.^{۱۴} و نیز مشیرالدوله در گزارش دیگری که به ناصرالدین شاه از ملاقات خود با وزیر مختار روس داده مینویسد:

«ثانیاً در باب اصناف تبعه ایران که در گنجه و در سایر ولایات روسیه توقف دارند و کارگزاران روس به عنوان فراری آنها را معترض شده میگیرند که سه روزه به ایران بروید یا تبعیت روس را قبول نمائید از روی کاغذ معین‌الوزاره^{۱۵} آنچه لازم بود به وزیر مختار روس اظهار و مطالبه کرد که تلگراف نماید و از آن معامله آنها را باز دارد.»^{۱۶}

۱۴- گزارش میرزا نصراله‌خان مشیرالدوله بناصرالدین شاه بتاريخ ۱۳ جمادی‌الثانی ۱۳۰۰

هجری

۱۵- میرزا رضاخان ارفع‌الدوله که نخست لقب معین‌الوزاره یافت و سپس ملقب به برنس ارفع شد.

۱۶- گزارش مصباح‌الملک (نصراله‌خان مشیرالدوله) بناصرالدین شاه بتاريخ ۱۳۰۴ هجری قمری نسخه خطی متعلق به نگارنده.

برای نمونه دوسند از دو دوره یکی در زمانهای خیلی دور و یکی خیلی نزدیک به زمان خودمان درباره سرخس در پیش آوردیم تا خواننده زمینه آشنائی با سرخس را داشته باشد .

بهر حال بدنبال کشمکشهای مرزی گزارشهای بسیاری بناصرالدین شاه میرسد . ناصرالدین شاه درصدد بر میآید که به وضع شهرهای مرزی نیز توجهی بشود . میرزا سعیدخان مؤتمن الملک وزیر امور خارجه مأمور میشود که قراردادی درباره حدود مرزی با دولت روسیه امضاء کند ..

میرزا سعیدخان کاری اساسی انجام نمی دهد و کشمکشهای مرزی دنباله پیدا میکند . در همین سالها است که بدستور ناصرالدین شاه مهندسینی برای گزارش از وضع شهرهای مرزی ایران فرستاده میشوند . میرزا عبدالغفار نجم الدوله در سال ۱۲۹۹ هجری قمری مأمور رسیدگی وضع خوزستان میگردد . (سفرنامه گزارش سفر او معروف است) و نیز پیدا است که ۳ سال پس از نجم الدوله محمد حسین مهندس تنظیم و ترسیم کننده گزارش سرخس که شرح آن در زیر میآید مأمور سرحدی حدود سرخس گردیده است . متأسفانه از محمد حسین مهندس شرح احوالی بدست نیامد .

گزارش محمد حسین مهندس برای اولین مرتبه بچاپ میرسد . این گزارش در ۲۱ صفحه تنظیم و ترسیم گردیده و میتوان گفت که گزارش کاملی است که درباره سرخس در روزگار قاجاریه تنظیم و ترسیم گردیده است . زیرا پیدا است که گزارشگران تمام آبادیها و دهات سرخس سرکشیده و وضع آن ناحیه را دقیق در گزارش خود شرح داده است . خود در صفحه سوم مینویسد :

« کلیه امتداد کشف رود و هری رود از مشهد الی سرخس ناصری و سرحد اتک بانضمام دهات و آبادیهای طرفین خطوط رودخانه و خطوط راه و غیره که حسب الامر بندگان مستطاب اسعد اشرف

والامؤیدالدوله فرمانفرمای مملکت خراسان روحی فداه در مأموریت بسرحدات سرخس ترسیم نموده تقدیم داشت فی شهر ذی الحجة العرام ۱۳۱۱ [هجری قمری] محمد حسین مهندس». گزارش محمد حسین مهندس را بطور کامل در زیر میآوریم و ضمناً برای اینکه آبادیها و دهاتی که او در گزارش خود نام برده نیز شناخته بشوند شرحی راکه در باره آنها در کتابهای جغرافیائی آمده در پا صفحه نقل میکنیم.

«کتابچه نقشه کلیه امتداد کشف رود از پل شاهی الی پل خواتون و از آنجا قطعه از سرحد هریرود است الی سرحد سرخس با انضمام قرا و دهات ساحل طرفین و خطوط راه و غیره که در صفحه (سوم) نقشه اول تماماً و در چند صفحه دیگر قطعات امتداد مذکور را بمقیاسهای بزرگتر حسب الامر بندگان حضرت مستطاب اشرف اسعد والامؤیدالدوله^{۱۷} فرمانفرمای مملکت خراسان روحی فدا در مأموریت بسرحدات سرخس ترسیم نمود.

طول کشف رود از پل شاهی الی پل خواتون^{۱۸} در مصب رودخانه مذکور است بتفصیل ذیل قریب به بیست و چهار فرسخ است و سرچشمه از النک رادکان^{۱۹} است که قریب به دوازده فرسخ بالاتر از پل شاهی است و نزدیک به چهل آبادی در کنار این رودخانه واقع است که تماماً از آب زراعت دارند آبش زاینده است و میزان آبی

۱۷- ابوالفتح میرزا مؤیدالدوله: (پسر سلطان مراد میرزا حسام السلطنه پسر سیزدهم عباس میرزا نایب السلطنه) داماد ناصرالدین شاه قاجار که از سال ۱۳۱۰ هجری - قمری استاندار خراسان گردیده.

۱۸- پل خواتون Pol - Xatun ده از دهستان جنت آباد بخش صالح آباد شهرستان مشهد ۳۶ ک شمال خاوری صالح آباد مالاریائی سکنه ندارد. پاسگاه مرزی و ژاندارمری دارد. (فرهنگ جغرافیائی ایران جلد ۹ ص - ۷۸)

۱۹- «رادکان» Rad - Kan نام یکی از دهستانهای بخش حومه شهرستان مشهد است. حدود دهستان از طرف شمال و شمال خاوری کوه هزار مسجد، جنوب و جنوب باختری دهستان چناران باختر بکوه تخت رستم محدود است. رودخانه کشف رود از این دهستان سرچشمه گرفته تا پل خاتون جریان پیدا میکند (فرهنگ جغرافیائی ایران ج ۹ - ص ۱۸۲)

که هر يك از آبادیها جهت زراعت جدا میکنند عبارت از آن مقداری است که از زیر دست بندآبادی بالاتر از کف رودخانه میجوشد و تا به محل آبادی ما بعدش برسد قریب به شش هفت سنگ میشود که تماماً حق همان آبادی است و این قدر منتها درجه فصل کم آبی است. لیکن در فصل بهار و طغیان در هر نقطه متجاوز از سیصد سنگ جاری است. شیرین و گوار است. ولی در تابستان و پائیز از حدود قرابوغه ۲۰ که شش فرسخی مشهد است الی پل خواتون باختلاف محل شورا است و هوای ساحلش بواسطه مجاورت جنگل گز، ناسازگار.

خط راه سرخس از رباط به دو جهت میشود. یکی راه مزدوران^{۲۱} است که از رشته کوه مزدوران گذشته بشرخ و کنبدلی میرسد، و از آنجا بسرخس ناصری منتهی میگردد. رباط ماهی از بناهای مخروبه بایر بسیار معتبری است که تماماً با آجر و گچ ساخته شده و محلی است که استعداد پنجاه خانوار و پانزده زوج زراعت را دارد. سابق خالصه دیوانی، فعلاً متعلق بجناب عضدالملک^{۲۲} است.

مزدوران، فاصله اش از رباط ماهی سه فرسخ. ملکی سواران مزدورانی است عدد سوار پنجاه و هفت سپرده به حاجی محمد میرزای پسر مرحوم قهرمان میرزا. آبش چشمه معدنی و گرم و مقدارش بتفاوت سال از پنج زوج الی يك سنگت میرسد و محلش در جای مرتفع قریب به قله و خط الراس کوه مزدوران است.

شرح^{۲۳} فاصله اش تا مزدوران چهار فرسخ است، آبادی ندارد.

۲۰- قرابوغه: در نقشه اول قرابوغه را در نزدیکی علی آباد و محله تیموری نشان داده است.

۲۱- مزدوران Mozduran نام یکی از دهستانهای بخش سرخس شهرستان مشهد، محدود است از طرف شمال به دهستان چپچه، از جنوب به دهستان نورزآباد. از باختر به کوه آلاداغ از خاور به دهستان کندکلی، موقعیت دهستان کوهستانی کلیه قراء در دامنه خاوری کوه قره داغ واقع اغلب آنها از چشمه ساز مشروب میشوند محصول عمده غلات، تریاک، باغات، شغل زراعت، راه مالرو و صعب العبور است. (فرهنگ جغرافیائی ایران ج ۹ - ص ۳۶۰)

۲۲- عضدالملک، علی رضا قاجار عضدالملک.

۲۳- شرح؟ در متن مینویسد فاصله اش تا مزدوران ۴ فرسخ است.

فقط دره‌ای است که در دامنه شمالی کوه مزدوران در مغرب تربکان واقع است و چشمه والنک معتبری در این دره جاری و واقع است . محل علفچر رمه‌های تیموری است .

گنبدلی^{۲۴} محلی است که در شش فرسخی سرخس و چهار فرسخی شرح واقع است چند سال قبل مرحوم موتمن السلطنه^{۲۵} بشرکت حضرت والارکن الدوله^{۲۶} اقدامی در آبادی آنجا نمودند و مبلغی هم مخارج کردند و چند خانوارسکنا دادند لیکن عملقناتش بآنها نرسید و آیش جاری نشد . آبش شور و تلخ است اراضیش بسیار وسیع و حاصلخیز . چنانچه اقدامی در اجرای قنات آنجا بشود و قلعه و آب انباری هم بسازند ملك معتبری خواهد شد ولی عجالتاً بی‌سکنة و آبادی است .

و نیز از مزدوران به سرخس چنانچه در نقشه نموده است راه دیگری معروف به راه چگودر^{۲۷} که به پیچوجه آبادی ندارد مگر در سه فرسخی مزدوران محلی است که بورت سیاه چادرتیموری است . خلاصه این اوقات راه معمول همان راه اقدربند^{۲۸} است که چهارفرسخ از راه مشروحه معروضه مزدوران دورتر است و از

۲۴- گنبدلی : Gonbadli ده از دهستان مزدوران بخش سرخس شهرستان مشهد

۳۹ ك جنوب باختری سرخس ، سر راه شوسه مشهد سرخس (همان فرهنگ ج ۹ - ص ۳۶۹)

۲۵- موتمن السلطنه ، حاجی میرزا محمد رضا مستوفی سبزواری که سالها پیشکار مالیه خراسان بوده است .

۲۶- محمدتقی میرزا رکن الدوله فرزند محمد شاه که در سال ۱۲۹۸ هجری به حکومت خراسان رسید .

۲۷- چگودر Gakudar : ده ، از دهستان شورپیچه بخش سرخس ، شهرستان مشهد.

۶۶ ك جنوب باختری سرخس سر راه مالرو عمومی سرخس به مزدوران . (فرهنگ جغرافیائی ایران جلد ۹ - ص ۱۱۶)

۲۸- اقدربند «نقطه مهمی است و محلی است که باید چند خانوار برسم قراولی در آنجا سکنا داشته باشند» متن. اقدربند Ag - Darband از دهستان شورپیچه بخش سرخس (فرهنگ جغرافیائی ایران جلد ۹ ص - ۲۵) .

اسمعیل آباد ۲۹ که مقابل رباط ماهی است بخط کشف رود ممتد میشود و همه جا درکنار رودخانه می رود تا به سرخس برسد .
اسمعیل آباد متعلق بصدرآستانه مقدسه و چند خانوار سکنه دارد و زراعت مینمایند . از اسمعیل آباد به باغباقو ! ۳۰ سه فرسخ است .

باغباقو به علی اصفرخان رئیس تلگرافخانه آذربایجان بملکیت مرحمت شده اگرچه چهارسال قبل اقدامی درآبادی آنجا نمود و چهارصد پانصد تومان هم مخارج کرد لیکن صورت آبادی نگرفت و بعد از مراجعت خودش از ارض اقدس خانوار آنجا متفرق شد و فعلاً چند غلام تلگراف که مستحفظ سیم میباشند دراین قلعه ساکنند و گاهی هم تلگرافچی مأمور این نقطه میشود از باغباقوالی اقدربند قریب به چهار فرسخ است .

اقدر بند نقطه مهمی است و محلی است که باید چند خانوار برسم قراولی در آنجا سکنا داشته باشند . هم صورت آبادی بگیرد و هم مستحفظ راه باشند . ولی فعلاً آبادی ندارد قلعه اش برجا است . آب انباری هم اگر دراین محل ساخته شود موجب کثرت تردد و آبادی این راه خواهد شد . اگرچه از باغباقو الی شورچه ۳۱ چند چشمه آب شیرین در دامنه ها بهم میرسد لیکن چون از خط راه مسافت دارد و وصول بآنها جهت عبورین سرپل مشکل است ، شرح سایر نقاط در نقشه جات جزو از عرض لحاظ انور خواهد گذشت .

۲۹- اسمعیل آباد : Esmail Abad ده ، از دهستان صالح آباد بخش صالح آباد شهرستان

مشهد . (فرهنگ جغرافیای ایران جلد ۹ ص ۲۰)

۳۰- باغباقو ؟ ظاهراً ؟ «باغچه ملاحسین» است . باغچه ملاحسین ، ده از دهستان میانولایت بخش حومه شهرستان مشهد ۱۴ ک شمال باختر مشهد - ۱ ک کنار کشف رود . (فرهنگ جغرافیای ایران جلد ۹ ص ۴۶) .

۳۱- شورچه : ظاهراً ؟ شورچه مرکز دهستان شورچه بخش سرخس شهرستان مشهد ، ۷۳ ک جنوب باختری سرخس - سرراه مالرو عمومی پل خاتون به مزدوران . (فرهنگ جغرافیای ایران جلد ۹ - ص ۲۴۵)

در این نقشه از منتها الیه امتداد کشف رود و قطعه از امتداد هری رود نموده شده است. و آبادیهای ساحل کشف رود که در این نقشه نموده شده است، عبارت از شورچه و پس کمر ۳۲ و جلگه پل خواتون است.

شورچه و پس کمر از نقاطی است که جمشیدیهما متصرف هستند و مواضع با اهمیتی است و عمده جنگل پسته در دامنه کوهسار شورچه و اقدربند و پس کمر است. ولی بواسطه بی اعتدالی که ذغال سوزان که در بریدن درختهای نوس مینمایند معلوم بود که چند فرسخ از جنگل این کوهسار قریب با تمام است. خوب است قدغن شود که در بریدن حد اعتدال مرعی شود و باندازه که از طرف حکومت معین و مقرر شود رفتار نمایند.

پل خواتون اگرچه اراضیش چندان وسعت ندارد لیکن بقدر چند خانواری که بسمت قراولی در این محل ساکن باشند ممکن است در آنجا قرار داد که طرح آبادی اندازند و محافظت طرق و معابر کوهستانی طرف روزآباد و سرجام را بنمایند. زیرا که ایاب و ذهاب اغلب سارقین و اشرار افغانستان بجلگه سرخس از حدود گرماب و پل خواتون است.

یکصد نفر قراول قزاق روسی در پل خواتون اقامت دارند و منزلهای متعدد ساخته اند و اغلب اوقات از آن سمت بخاک ما آمد و شد مینمایند و گردش میکنند، چنانچه در همین سفر سه سوار قزاق طرف خاک ایران در کنار سرحد در اراضی شیرتپه^{۳۳} به فدوی

۳۲- پس کمر Pas - Kamar ده، از دهستان شورچه بخش سرخس شهرستان مشهد
۷۲ ک جنوب باختری سرخس، سر راه مالرو عمومی پل خاتون آق در بند، (فرهنگ جغرافیائی ایران
جلد ۹ - ص ۷۷).

۳۳- شیرتپه، Cir - Tappe ده، از دهستان نوروزآباد بخش سرخس شهرستان مشهد
۴۲ ک جنوب سرخس، سر راه مالرو عمومی به پل خاتون.

رسیدند و سئوالی بزبان روسی کردند . همین قدر فهمیده شد که تحقیق میگردند . که این چاکر جهت چه مقصودی باین حد و آمده ام . خلاصه از جمله نقاطی که لازم است قراولخانه ساخته شود همین موضع پل خواتون است که در مقابل سخلوقزاق روس طرف ایران هم مأمور و قراولی حاضر باشد حفظ. معابر نموده اشخاص غیر مجاز را از آمد و شد منع نمایند .

گرماب هم نقطه ایست که در ساحل هری رود ، طرف خاک ایران واقع است و از هری رود مشروب میشود . اگرچه در ۹ سال قبل مرحوم آصف الدوله ^{۳۴} بشراکت نصره الملک ^{۳۵} اقدامی در آبادی آنجا نمودند لیکن بعد متروک مانده و فعلا مخروبه است .

سه فرسخ از پل خواتون بطرف سرخس موضع شیرتپه است و متعلق بورثه مرحوم معین الدوله ^{۳۶} و بیست خانوار بربری در این محل ساکن و مشغول زراعت هستند لیکن این ملک گنجایش و استعدادش بمراتب بیش از این است . چنانچه از آثار خرابه های اطراف و تعدد شهرهای قدیمه که از کشف رود و هری رود منشعب میشده است معلوم میشود که جلگه شیرتپه بلوکی بوده مشتمل بر چند آبادی . پارچه های آسیاب فلزی و ظروف چینی و آجرهای بسیار بزرگ در خرابه های محل بمقدار زیاد یافت میشود .

و سنگر ^{۳۷} که يك فرسخ نیم از شیرتپه پائین تراست جمع

۳۴- آصف الدوله ، حاجی غلامرضاخان شاهسون آصف الدوله، که پس از علی تقی میرزا رکن الدوله والی خراسان شده است .

۳۵- نصره الملک : علی خان قراگزلو .

۳۶- معین الدوله : احمد میرزا معین الدوله پسر دهم عباس میرزا نایب السلطنه که مدتی زندانی برادرش محمد شاه بوده و در سال ۱۲۱۰ هجری قمری در مشهد وفات یافته است .

۳۷- سنگر : Sangar ده ، از دهستان نوروزآباد بخش سرخس ، شهرستان مشهد

۳۸- جنوب خاوری سرخس سر راه مالرو عمومی سرخس به جنت آباد (فرهنگ جغرافیائی ایران جلد ۹- ص ۲۲۵) .

سیستانی ها است که بواسطه ناخوشی و خشک سالی سنه ماضیه امسال وضعشان بفلاکت و سختی کشیده و در هذالسنه چندان زراعتی ندارند و بیش از هشت خروار بذر نکرده بودند و حال آنکه ، استعدادش در زراعت ، و وسعت اراضیش ، برابر شیرتپه است .

دولت آباد^{۳۸} بمناسبت سرآب بودن و جنگل داشتن استعدادش در آبادی و ترقی دادن از جمیع نقاط جلگه سرخس بیشتر است . و نقطه ایست که میتواند مرکز تمام خط سرحدی سرخس الی پل خواتون واقع شود . خاصه اگر تقسیم آب هری رود بین خاک دولت روس و خاک [دولت] عالیه در سر بند دولت آباد مقرر شود محل معتنا و به خواهد بود .

لیکن حیف است که سکنه حالیه دولت آباد که عبارت از یکصد خانوار سیستانی است استعداد ترقی دادن این محل را ندارند . باین معنی که اقلا این جماعت و وضعشان غیر منظم و پریشان است و اهمی در عمل زراعت و فلاحت نمی نمایند . ثانیاً رعیت و سکنه همچه نقطه لازم است که در تحت اطاعت رئیس مستقل با کفایت دولتخواهی باشند که بقدرت شخص و بصیرت کامل بتواند خانوار و سکنه این نقطه سرحد را منظم داشته و سرپرستی نماید و جدأ رعیت را مشغول زراعت داشته فواید کلی از محصول این محل بردارند .

چنانچه رأی مبارک بندگان حضرت اشرف و الاروحی فداه مقتضی باشد که توجهی در انتظام این محل بفرمایند خالی از فایده نخواهد بود . باین ترتیب که اولال لازم است نهر و نوقانه دولت آباد

۳۸- دولت آباد Dowlat - Abad ده ، از دهستان نوروزآباد بخش سرخس شهرستان مشهد ۲۰ ک جنوب سرخس سر راه مالرو عمومی سرخس به جنت آباد (فرهنگ جغرافیائی ایران جلد ۹ - ص ۱۷۳)

ثقیه شود و ممتد گردد ، تا مقابل قلعه قصاب^{۳۹} به نوقانه کندک لی وصل شود و ثانیاً هر قدر ممکن است خانوار این محل را متزاید فرمایند و خانه های متعدد جهت رعیت ساخته شود و قلعه آنها تعمیر گردد و بشخص کافی کاردانی سپرده شود که مواظبت نموده در ترقی دادن و تنظیم داشتن این نقطه جداً مشغول باشد . گذشته از اینکه در بهار که فصل طغیان آب است بهر اندازه که - خانوار و بذر باشد ممکن است زراعت نمایند و فائده های کلی از محصول غله عاید گردد. در تابستان هم بواسطه سرآب بودن تا يك اندازه معین آب دارند و میتوانند باغاتی طرح نمایند و درختی غرس کنند و این جلگه را به ترتیب چند قطعه باغات همیشه سبز و خرم داشته باشند . و فقط این امتیاز در دولت آباد است نه سایر توابع سرخس .

قلعه قصاب و آسیاباد^{۴۰} و قلعه نو^{۴۱} هم که از توابع سرخس محسوب میشوند در کنار هری رود ، بین دولت آباد و سرخس واقع است و بجز آسیاباد که بملکیت محمد تقی میرزای^{۴۲} مترجم کار گذار سرخس مرحمت شده است و چند خانواری سکنا داشته دو موضع دیگر مخروطی و بی سکنه است و استعداد آبادی تا یکدرجه دارد. نقشه جلگه سرخس است و استعداد این جلگه فقط برای برداشت

۳۹- قلعه قصاب - Gal - Gassab ده ، از دهستان نورزآباد بخش سرخس شهرستان مشهد ۱۲ك جنوب سرخس ، سرراه مالرو سرخس به پل خاتون (فرهنگ جغرافیائی ایران جلد ۹ - ص ۳۰۳)

۴۰- آسیاباد که از توابع سرخس محسوب میشود در کنار هری رود بین دولت آباد و سرخس واقع است .

۴۱- قلعه نو - Galee - New ده ، از دهستان میانولایت بخش حومه شهرستان مشهد ۱۲ ك شمال باختری مشهد ۲ك شمال کشف رود (فرهنگ جغرافیائی ایران جلد ۹ ص ۳۰۴)

۴۲- محمد تقی میرزای مترجم شناخته نشد ؟

محصول گندم و . . . که اگر دو هزار خانوار بخواهند زراعت نمایند گنجایش دارد. زیرا که زراعت سرخس بهاره است و در فصل طغیان آب و معلوم است بتوسط نوقانه‌های^{۴۳} متعدد میتوان بمقدار زیاد از رودخانه آب جدا نمود و تا زمان احتیاج بآب که آخر ماه جوزا باشد مقدار آب هری رود نقصان کلی نمی‌پذیرد و میزان آب در کمال طغیان در هر موضعی از نقاط سرحد سرخس که تقریر شود قریب به هزار سنگ می‌رسد که اگر خمس یا سدس آنرا بمصرف برسانند متجاوز از هزار خروار در سرخس و توابع بذر میشود. لیکن ملاحظه‌گذران اهالی و سکنه این حدود در تابستان خالی از اهمیت نیست، در فصل کم‌آبی هری رود تقریباً منحصر به همان چشمه ساری است که زیر دست نوروز آباد^{۴۴} ظاهر است و مقدار آبش در فصل مذکور قریب بده سنگ میشود و بموجب قرارداد^{۴۵} خمس یا سدس آبی که بطرف سرخس می‌آید بیش از دو سنگ نخواهد بود.

حال اگر تقسیم آب را در سر بند دولت آباد قرار دهند باید آب تابستانی سرخس هم از نوقانه دولت آباد سیر کرده تا به نهر کندکلی برسد و از آنجابه سرخس برسانند و این مسئله مستلزم این است که همیشه نوقانه دولت آباد و کندکلی [را] میباید آباد نگاه داشت و راه بقای آبادی این دو نهر که از ابتدای بندالی سرخس مسافت چهار فرسخ است این است که اولاً قراری بین سکنه و اهالی دولت آباد

۴۳- نوقان ۹

۴۴- نوروز آباد - Now - Ruz - Abad نام یکی از دهستانهای بخش سرخس شهرستان مشهد که در باختر رودخانه هری رود و جنوب سرخس واقع موقیعت دهستان جلگه، هوا، گرمسیر آب مزرعی کلیه قراء از رودخانه هری رود تأمین میشود. (فرهنگ جغرافیائی ایران جلد ۹ ص ۴۶۶)

۴۵- برای اطلاع از چگونگی قراردادهای مرزی ایران و روسیه و اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی رجوع شود به «مجموعه معاهدات دولت علیه ایران بادول خارجه» به اهتمام و گردآوری حسین بیرنیا «موتن الملک» ص ۱۱۶ - ۱۷۴ و جلد ۲ قرارداد دولت ایران و جماهیر شوروی راجع به استفاده از رودخانه‌ها و آبهای سرحدی واقع در امتداد سرحد از رودخانه هری رود تا بحر خزر ص ۳۴۹.

و سرخس و آبادیهائی که در کنار هری رود واقع است مقرر شود و متفقاً اهالی و سکنه این سرحد در ثقیه این دونه‌پر در اواخر سال چند روزی مجبور و محکوم باشند، و از طرف اولیای دولت ابد مدت هم در حق آنها رعایت و مرحمتی شود.

ثانیاً بطوایف تیموری و جمشیدی و غیره که در صحراهای سرخس مرتع و چراگاه آنها است، قدغن سخت شود که در حدود نوقانها گوسفند نچرانند و از مواضع مخصوص که پل ساخته شود عبور کنند. در صورت رعایت و اجرای دو مسئله معروضه و اهتمام حکومت و رعیت در حفظ نوقانها و رساندن آب مقدار آبی که به سرخس وارد شود اقلایک سنگ خواهد بود و این مقدار جهت سیراب داشتن چند قطعه باغاتی که طرح اندازند مسلماً کافی است.

فقره دیگر امنیت و انتظام است که باید حکومت و کارگذاری کمال مواظبت و کفایت را در امور و افعال ساکنین این سرحد از نوکر سخلو و طوایف عرب و سیستانی بخرج بدهد که مردم متفرقه بر غبت جهت تحصیل منافع زراعتی در این نقطه اجتماع نموده سکنا اختیار کنند و رفته رفته جمعیتی تشکیل شود و بر اعتبارات محل بیافزاید. چنانچه از پل خواتون الی نقطه که مبدأ سرحد شمالی واقع شود در گذارهای هری رود تقریباً نزدیک به آبادیهما جهت تردد و منع سارقین ترکمان و افغانستان قراول خانه و قراول لازم است که همیشه هر قراولخانه حدود سپرده به آنجا را مواظبت نموده، از وقایع سرحدی فوراً حکومت و کارگذار را اطلاع بدهد و نگذارد از طرف خاک روس بی تذکره عبور و مرور نمایند. خاصه در سربند دولت آباد که محل تقسیم آب است، واجب است قراولخانه ساخته شود و مأموری از طرفین در سر تقسیم آب حاضر باشد و آب را از روی درجه و میزانی که در کف رودخانه تعبیه کنند تقسیم کنند. و اگر تقسیم آب بدین ترتیب نباشد مسلماً همیشه بین جماعت

تراکمه روس و طوایف سیستانی در سرآب منازعه واقع شده و گاه است، که موجب بروز حادثه خواهد شد که خالی از تصدیع و گفتگو نباشد .

قلعه قوشه خان^{۴۶} که موضعش را در نقشه چهارم نموده است يك فرسخ و نیم پائین تر از سرخس در شمال، و در شمال واقع است. رکن آباد و هزار ذرع پائین تر از قلعه قوشه خان است. جنگل معبر سرخس از حدود هفتمین قلعه شروع شده بطرف تجن^{۴۷} در کنار رودخانه ممتد است. اگر مبدأ خط سرحدی را از سرخس بطرف چپچمه^{۴۸} و کلات در قلعه توشه خان بالاتر قرار دهند برای سرخس و توابع جنگلی باقی نمی ماند از اراضی سرخس صحراهایی که قبل از این عربها کشت و ذرع میکردند مفروز شده داخل خاک تراکمه روس میافتد و محتمل است محلی را هم که امسال زراعت کرده اند در اینصورت در خاک سرخس ناصری موضوع شود. بهر حال هر خطی که در این حدود سرحد واقع شود در جنوبش که متعلق به ایران است لازم طرح بنای آبادی داده خانوار ساکن شود .

۴۶ - قلعه قوشه خان ؟ : ظاهراً قلعه : دفوش کهنه Gac - Kohne از دهستان کندکلی بخش سرخس شهرستان مشهد، ۷ ک شمال باختری سرخس (فرهنگ جغرافیای ایران جلد ۹ - ص ۳۰۹) .
 ۴۷ - تجن = تجند - هریرود لسنرنج مینویسد «شهر سرخس در کنار کوتاهترین راه طوس به مرو بزرگ در ساحل راست یعنی ساحل خاوری رودخانه مشهد واقع است . این رودخانه را امروز تجند گویند » . (جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی ترجمه عرفان) ص ۴۲۱
 آقای مهندس محمد علی مخبر مینویسد . «هریرود یا رود تجن از دامنه های جنوب غربی کوه بابا و جنوبی کوه سفید در خاک افغان سرچشمه گرفته از شرق به سمت غرب مستقیماً جاری شده ، اراضی هرات را مشروب ساخته تقریباً از يك فرسنگی جنوب شهر هرات از پل ملان گذشته وارد دره ای میشود که مرز ایران و افغانستان را تشکیل میدهد و از ملتقای کال کله تا دهنه ذوالفقار خط وسط المیاه هریرود که از این پس بنام تجن نامیده میشود مرز ایران و افغان و از دهانه ذوالفقار تا سرخس که همینطور دارای سیر شمال جنوبی است وسط المیاه تجن مرز ایران و شوروی میباشد. هریرود همینطور سیر کرده عاقبت وارد ریگزار خوارزم میشود (مرزهای ایران نگارش مهندس محمد علی مخبر ص ۹۵-۹۶) .

۴۸ - چپچمه CAH - CAHE از دهستان میان ولایت بخش حومه شهرستان مشهد ۳۶ ک شمال باختری مشهد - کنار کشف رود (فرهنگ جغرافیای ایران جلد ۹ - ص ۱۲۱) .

چنانچه در قلعه قوشه خان الی دهنه خانگیران^{۴۹} قریب چهار فرسخ است که به پیچوجه آبادی ندارد و میتوان این حدود را بتوسط نهر و نوقانه کندکلی زراعت نمود و سکتته قرارداد و در معاشر مخصوص قراولخانه ساخته و چند نفر قراول جهت منع و تردد دزد و مترددین بی تذکره در قراولخانهها سخلو باشند و در تابستان بفرض آب به آن محل نرسد آب بهار هری رود کفایت زراعت بهاره آنها را نیز میکند. فقط نهر را باید باندازه که آب به آن حدود بقدر کفایت برساند عریض و عمیق نمود. استعمالات دیگر در تابستان از آب چاه و آب انبار و غیره باشد.

طرح محیط قلعه سرخس است که بقانون علمی قلعه سازی بنا شده است و داخل محوطه هم از ابتدای بنای قلعه به خیابانهای مستقیم متقاطع طراحی داشته چنانچه جزئی بناهایی که تاکنون در خانههای عرب و غیره در داخل این قلعه برپا است. اگر در کنار خیابانهای مطروحه میساختند و ترتیب منظمی داشت چندان بی نمایش و نظام نبود لیکن وضع حالیه بسیار بد نما است محله عربها در گوشه و هر بنای دیگر در یک گوشه افتاده و تتمه سطح داخله سرخس زمین خشک ناهمواری است که اغلب مواضعش ممتلی از کثافت است. چنانچه هیئت محیط محله عربها که در نقشه نموده است مرکب از یکصد و پنجاه شصت خانه مخروبه ترتیبی است که تمام گاو و گوسفند و حشم طایفه عرب با خودشان در همین محل محشور و گذران مینمایند.

محوطه ارك سرخس است که معبر قلعه هم در همین محوطه و میدان توپخانه است و بجز توپخانه، سر بازخانه، قورخانه، تلگر افخانه

۴۹ - خانگیران - مسافت از سرخس ناصری الی دهنه خانگیران چهار فرسخ است [متن]

نقشه چهارم.

و عمارت حکومتی دیگر بنائی ندارد و عمارت‌های معروضه مرسومه هم اغلب مخروبه است خاصه قورخانه و حمام و عمارت حکومتی که اگر بکلی خراب‌کنند و مجدداً بسازند مسلم بهتر و باصرفه نزدیکتر است زیرا که آنچه بمصرف تعمیر برسد بی‌پا و بیموده است. چند موضع دیگر که عبارت از کارگذاری و خانه قاضی و مسجد و غیره است بناهایی است که بسبب رعیتی بی‌شکوه و متفرق ساخته‌اند. سردر دو دروازه سرخس که یکی دروازه مشهد و دیگری بخاراست، خیلی مندرس و منهدم است و از جمله تغییراتی که لازم است در سرخس بشود ساختن سردر دروازه‌ها است که منزل قراول و صاحب منصب باشد. فقره دیگر تعمیراتی که لازم است یکی بنای چند باب انبار ذخیره و آذوقه است که لامحاله آذوقه یک سال سخلو و جمعیتی که از نوکردن آنجا است در انبارهای دیوانی ضبط. باشد و دیوارهای محیط قلعه هم اگر چه چندان خرابی ندارد لیکن کاه‌گل و مرمت بعضی نقاطش لازم است چند موضع دیوار قلعه راهم از طرف محله عربها و سمت ارك محض تسمیل خروج و دخول سوراخ کرده‌اند که ضمناً معبر خرید و فروش مخمیه هم باشد. و دیگر بواسطه قلت آب تابستانی سرخس، لازم است که در داخل شهر جهت شرب سکنه آب انباری ساخته شود که اقلامت چهار ماه تمام سکنه حالیه سرخس رامشروب نمایند و این آب انبار چندان مخارجی ندارد تقریباً به هزار و پانصد تومان آب انبار مذکور ساخته خواهد شد. از جمله تعمیرات دیگر ثقیه نهر مخصوص سرخس است که از سرآسیاب الی داخله قلعه تخمیناً چهار هزار ذرع است لابد باید ثقیه شود که آب تابستانی هرز نرود چنانچه در صورت علاحده برآورد جمیع تعمیرات از لحاظ انور خواهد گذشت.

آسیاب دیوانی که بیرون دروازه سرخس واقع است متروک افتاده و قدری تعمیر دارد و بایر بودن این آسیاب باراده دلیل عربها

است زیرا که اگر دائر باشد در دوسه موضع دیگر آسیابی که خودشان ساخته‌اند بایر خواهد افتاد .

در این صفحه نقشه سه موضعی است که در خارج قلعه سرخس واقع و به مقیاسهای مختلف رسم شده .

نمره ۱ مزار معروف به الق بابا °° قریب به شمال سرخس بفاصله نیم فرسخ پائین تر است و بنائی است مربع شکل و بسیار مستحکم با آجر و گچ ساخته شده مقبره یکی از مشایخ است که در سنه هفتصد و پنجاه و هفت بنا شده قریب سه کرور آجر در این بنا بکار رفته است طوایف ترکمان نهایت عقیدت را بصاحب این مزار دارند .

نمره ۲ - محوطه ایست معروف بباغ شاه واقع در خارج قلعه بفاصله پانصد ذرع دیوار اطرافش بکلی خراب و بجز خار صحرا و قدری هم یونجه که در یک گوشه آن کاشته‌اند گیاه دیگری در این محل معروف نروئیده درخت و نهالی غرس نشده و در سر راه سرخس کهنه در خارج دروازه بفاصله پانصد قدم واقع است چنانچه در نقشه موضعش را نموده است .

نمره ۳ - عمارتی است مشتمل برشش باب اطاق که چهار آن تمام و مسقف شده و دو اطاق بزرگتر دیگر بیای طاق رسیده و اگر

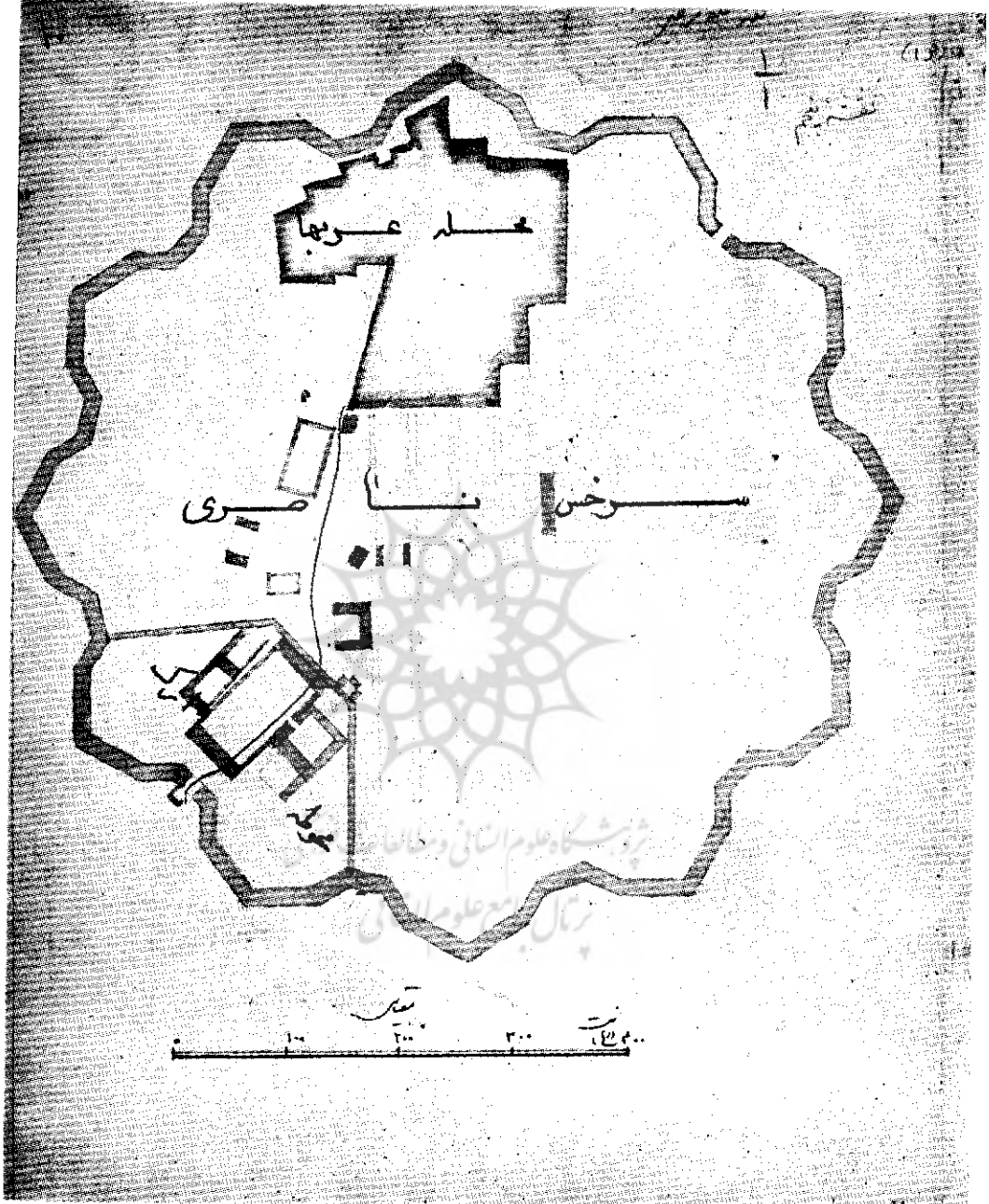
۵۰ - الق بابا که همان شیخ لقمان سرخسی است و در محل به بابا لقمان شهرت دارد . مهدی بامداد در باره چگونگی وضع ساختمان و شهرت تاریخی بنای شیخ لقمان سرخسی مینویسد : «از بناهای قدیمی و تاریخی سرخس بلکه ایران بنای مقبره شیخ لقمان سرخسی است که امروز در سرخس به نام بابا لقمان معروف شده است . شیخ لقمان سرخسی در ماه چهارم هجری میزیسته و با شیخ ابوسعید ابوالخیر و شیخ ابوالفضل سرخسی عرفای مشهور آن زمان معاصر و معاش بوده است ... مساحت زیر بنای مقبره در حدود ۳۰۰ متر است و از بناهای بسیار محکمی که در این مدت بنده دیده ام یکی همین بنای مقبره شیخ لقمان سرخسی است . بنای مقبره فعلاً در سه کیلومتری سرخس واقع شده و سابقاً که سرخس فوق‌العاده آباد و معمور بوده مقبره درکنار شهر سرخس بوده است .»

برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به آثار تاریخی کلات و سرخس ، خطابه مهدی بامداد در انجمن آثار ملی نشریه شماره ۳۰ انجمن آثار ملی صفحه ۲۶ به بعد .

امساله تمام نشود و بهمین حالت بماند محتمل است خراب شود. این عمارت [را] بدواً بعنوان کارگذاری در خارج قلعه بنا کرده‌اند و چون کار گذار حالیه بمناسبت و بعضی ملاحظات دیگر در عمارت سابق کار گذاری در داخل قلعه منزل دارد خوب است این محل را باسم مهمانخانه دولتی تمام نمایند که هم منزل مأموران موقتی باشد و هم پذیرائی از صاحب منصبان روس هر وقت لازم شود در این محل بنمایند و کسی از خارج داخل قلعه نشود^{۵۱}

۵۱- در اینجا شرح گزارش میرزا محمد حسین مهندس پایان یافته است.

نقشه شماره ۵

کتابخانه ملی ایران

پښتو ښکته علمون انساني و مطالعات فرهنگي
پرتال جامع علمون انساني

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پښتو ښکته علمون انساني و مطالعات فرهنگي
پرتال جامع علمون انساني

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرنال جامع علوم انسانی

پښتو ښکته علمون انساني و مطالعات فرېښتې
پرتال جامع علمون انساني

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرنال جامع علوم انسانی

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرنال جامع علوم انسانی

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرنال جامع علوم انسانی

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی